RITORIKA

NUTQDA RITORIK KANONLARNING AHAMIYATI

Gulnoza Djurakulova,
O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti,

Annotatsiya: Maqolada nutq ustida ishlashning asosiy bosqichlari bo‘lgan ritorik harakatlar sxemasini tashkil etuvchi besh qismdan iborat qadimiy ritorik kanonlar tahlil qilinadi. Unda fikrlarni so‘zlarga ko‘chiradigan maxsus mexanizmni, ichki nutqni tashqi nutqqa o‘tkazishning batafsil va puxta o‘ylangan usullari, nutqni yaratishning g‘oyaviy va texnologik sikli, “fikrdan so‘zga yo‘l”ni o‘rganish mexanizmlari haqida xulosalar shakllantirildi. Nutq tuzilishi, kirish, asosiy qism, xulosaning nutqdagi ahamiyati, nutq kompozitsiya, uni shakllantirish, unga individual yondashuv haqida fikr yuritiladi. Tizimli materialni taqdim etish usullari: xronologik (yoki tarixiy) usul, konsentrik usul, bosqichma-bosqich qurish usuli, o‘xshatish usuli, mavzuning deduktiv va induktiv usullari, aynilik qonuni, qarama-qarshilik qonuni, istisno qonuni, asos qonuni kabi nutq tayyorlashda mantiq qonunlariga rioya qilishning ahamiyati haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: nutq, notiqlik, ritorik kanon, inventio, dispositio, elocutio, memoria, actio.

1. Kirish va gipoteza

Bugungi kompyuter texnologiyalari va Internet rivoji davrida ko‘plab texnik vositalar insonlarga ma'lumot olishga yordam beradi. Kompyuterlar ma'lumot to‘plash, saqlash, qayta ishlash, chop etish kabi vaqtni tejaydigan amaliyotlarni bajaradi. Ammo hech qanday ultra-zamonaviy mashina almashtira olmaydigan bir narsa bor – tafakkur, fikrlarni shakllantirish, matnni ijodiy yaratish. Faqatgina inson qutidan farqli, individual fikrlash va o‘z fikrlarini so‘z bilan ifodalash qobiliyatiga ega.

Notiqlik amaliyotida munozaralarga sabab bo‘luvchi bir savol mavjud. “Istalgan kishi yaxshi notiq bo‘la oladimi?”. Javoblar, fikrlar, odatda, farq qiladi. Sitseron “Poetae nascuntur, notiqes fiunt” (Shoirlar tug‘iladi, notiqlar tayyorlanadi) deydi. A.F. Konining so‘zlariga ko‘ra esa “Notiqlik va omma oldida gapirish qobiliyatini farqlash kerak. Notiqlik — bu tabiiy ne'mat; nutq ifodalash qobiliyati kundalik amaliyot orqali erishiladi”. “Ko‘p otgan hali mergan emas, ko‘p gapirgan hali notiq emas” deydi Konfutsiy ham (Kuznetsov, 2015).

2. Manbalar va tadqiqot usullari

Ushbu ilmiy maqolada gipotezada shakllantirilgan tadqiqot maqsadiga asoslanib, ilmiy, nazariy tadqiqotlar, shuningdek, ommaviy axborot vositalaridagi nashrlardan qiyosiy tahlil qilish usulidan foydalanilgan holda ritorik kanonolar haqida ilmiy, nazariy manbalar to‘plandi, ular o‘zaro qiyoslandi, sintez va analiz qilindi. Manbalardan olingan materiallar tahlil qilindi. Ilmiy adabiyotlar va maqolalarni tahlil qilish metodi, tarkibiy

DOI:
https://doi.org/10.62499/ijmcc.vi8.95

Iqtibos:
Djurakulova, Gulnoza . 2025. Nutqda ritorik kanonlarning ahamiyati
International Journal of Media and Communications in Central Asia. 8: 66-78.

va funktsional yondashuv, olingan natijalarni umumlashtirish va tasniflash usulidan foydalanildi.

Qiyosiy tahlilda foydalanilgan materiallar sifatida muallif yilda Dog‘iston davlat universitetida nashr etilgan “Ritorika: Fan va san’at” o‘quv qo‘llanmasi (Alieva, 2019), “Jurnalistik va PR nutqida ritorik kanonning o‘rni” (Izotov, 2016). Orlov davlat universiteti jurnalida nashr etilgan ilmiy maqolalarga tayangan. Shuningdek, ayni mavzuga oid ommaviy axborot vositalaridagi nashrlar va ilmiy tadqiqotlar bilan bir qatorda tadqiqotchining nazariy qarashlaridan material sifatida foydalaniladi.

Ushbu tadqiqot usullari nafaqat faktlarni to‘plash, balki ularni tekshirish, tizimlashtirish, tasodifiy bo‘lmagan bog‘liqliklarni aniqlash va sabab va oqibatlarni aniqlashga balki ushbu tadqiqot usullarida to‘plangan faktlarni mantiqiy tekshirishga, tushuncha va mulohazalarni berish, xulosalarni umumlashtirish imkonini berdi.

3. Muhokama

Qadim zamonlardan beri nutqning eng keng tarqalgan tuzilishi uch qismli bo‘lib, u quyidagi elementlarni o‘z ichiga oladi:

1. Kirish (10-15%).
2. Asosiy qism (60-65%).
3. Xulosa (20-30%).

Kirish qismida odatda mavzuning dolzarbligi, uning ma'lum bir auditoriya uchun ahamiyati ta'kidlanadi, nutqning maqsadi shakllantiriladi va masalaning tarixi qisqacha tavsiflanadi. Kirishning asosiy psixologik vazifasi tinglovchilarni nutqni idrok etishga tayyorlashdir. Kengaytirilgan kompozitsiya kirishdan oldin nutqning boshlanishini, kirishni o‘z ichiga oladi. Nutqning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan notiq nutqni qanday boshlaganiga va bu tinglovchilarni qanchalik qiziqtira olganiga bog‘liq. Nutqning boshlanishi o‘ziga xos klishega aylangan maxsus iboralar - notiqlik etiket formulalari bilan ochilishi mumkin.

Nutqning ilk so‘zlari sodda, tushunarli va qiziqarli bo‘lishi, diqqatni jalb qilishi kerak. Bunday jozibali kirishlar turli shaklda ifodalanadi. Bular: muammoli savol, tinglovchilarning bevosita manfaatlariga murojaat qilish, ma'ruzachining shaxsiyatiga to‘xtalish, rasmiy ma'lumot manbalariga murojaat qilish, o‘yin holati, hazil-mutoyiba, tarixiy voqelik, rivoyat, latifa. Bundan tashqari siz yorqin iqtibos, g‘ayrioddiy jumla bilan boshlashingiz mumkin, ko‘pchilik tinglovchilarga ma'lum bo‘lgan adabiy asarga havolalar, film yoki televidenie premyerasi, o‘z hayotidan hikoya, ritorik savol, qiziqarli epizod, paradoksal iqtibos texnikalari mavjud.

Ma'ruzachi tinglovchilar bilan aloqa o‘rnatilganligini va uning diqqatini nutq mavzusiga qaratganligini his qilsa, u

nutqining markaziy bosqichiga — asosiy qismga o‘tishi kerak.

Asosiy qism ommaviy nutqning eng katta qismidir. Ma'ruzachi oldida juda muhim vazifa turibdi - nafaqat tinglovchilar e'tiborini jalb qilish, balki nutqning oxirigacha uni saqlab qolish. Asosiy qism notiqlikning eng muhim qismidir. U asosiy materialni taqdim etadi, ilgari surilgan qoidalarni izchil tushuntiradi, ularning to‘g‘riligini isbotlaydi va tinglovchilarni kerakli xulosalarga olib keladi. Asosiy qismning elementlari taqdimot va argumentatsiyadir. Nutqning asosiy qismi nutqning asosiy g‘oyasini bildiradi. U asosiy qismning boshida yoki nutq oxirida berilishi mumkin.

Ma'ruzachi nutq davomida tinglovchilarning diqqatini doimiy ravishda ushlab turishi kerak. Bir qismdan ikkinchisiga o‘tishda diqqatli bo‘lishi kerak. Tashqi tomondan, ular bir-biriga zid va hatto kutilmagan ko‘rinishi mumkin, ammo nutqning barcha qismlari konsepsiyaning birligini va materialni taqdim etish mantiqini saqlashi kerak. Bir qator usullar mavjud bo‘lib, ulardan alohida foydalanish yoki ularni birlashtirib, notiq o‘z nutqining asosiy qismini muvaffaqiyatli qurishi mumkin. Bular xronologik (yoki tarixiy) usul, konsentrik usul, bosqichma-bosqich qurish usuli, o‘xshatish usuli, mavzuning deduktiv va induktiv usullari.

Tizimli materialni taqdim etishda, mavzu ketma-ket ishlab chiqilganda (masalan, universitet ma'ruzalari) ko‘pincha bosqichma-bosqich usuli qo‘llaniladi. Voqealar dinamikasini, texnologik jarayonlarning ketma-ketligini ko‘rsatish zarur bo‘lgan nutqlarda xronologik (tarixiy) usul mos keladi. Konsentrik usulda ma'ruzachi muntazam ravishda boshlang‘ich nuqtaga qaytadi va har safar uni yangi burchakdan ko‘radi. Murakkab materialni aniq, tushunarli bo‘lishida parallel joylashtirilgan o‘xshatish (qiyoslash - parallel, turli hodisalar, jarayonlar, g‘oyalarni o‘xshatish) usuliga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir. Deduktiv va induktiv usullar bilvosita ma'ruzani qurishi bilan bog‘liq. Notiq o‘z nutqida qaysi usuldan foydalanmasin, uning nutqi ko‘rgazmali, mulohazalari va pozitsiyalari ishonchli bo‘lishi kerak.

Kompozitsiya ustida ishlayotganda, ilgari surilgan takliflarni tasdiqlash va tinglovchilarga ta'sir qilish uchun ishlatiladigan mantiqiy va psixologik dalillar tizimini o‘ylab ko‘rishingiz kerak. Mantiqiy dalillar tinglovchilarning ongiga, psixologik dalillar esa his-tuyg‘ularga qaratilgan. Tushunchalarni shakllantirishning asosiy mantiqiy usullari tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirishdir. Tahlil — bu ob'ektlarning tarkibiy qismlariga mantiqiy bo‘linishi. Sintez — ob'ekt qismlarining bir butunga birlashishi. Taqqoslash - bu ob'ektlarning o‘xshashligi yoki farqini o‘rnatish. Umumlashtirish - alohida ob'ektlarni ma'lum bir tushunchaga birlashtirish (Orlov, 2021)

Nutqlarni tayyorlashda mantiq qonunlariga rioya qilish muhim ahamiyatga ega. Mantiqning asosiy qonunlari quyidagilar:

aynilik qonuni, qarama-qarshilik qonuni, istisno qonuni, asos qonuni.

Aynilik qonuni quyidagicha shakllantiriladi: “Ma’lum bir fikrlash jarayonida har qanday fikr necha marta takrorlanmasin, ya’ni berilgan mulohazada (bahsda, munozarada) har bir tushuncha bir xil mazmun yoki ma’noni saqlab qolishi kerak. xuddi shu ma'noda qo‘llanilishi kerak.

Qarama-qarshilik qonunida shunday deyilgan: Bir vaqtning o‘zida bir xil mavzudagi ikkita qarama-qarshi fikr bir vaqtning o‘zida haqiqat bo‘lishi mumkin emas.

Istisno qonuni quyidagicha tuzilgan: Ikki qarama-qarshi fikrdan biri to‘g‘ri, ikkinchisi noto‘g‘ri bo‘lishi kerak, uchinchisi esa berilmaydi.

Asos qonuni nutqning argumentatsiyasiga asoslanadi: Har qanday fikr haqiqati ilgari isbotlangan boshqa fikrlar bilan oqlanishi kerak.

Nutqda dalillar tinglovchilarni qoidalarni asoslashga ishontirish uchun ishlatiladi. Dalillar ikki turga bo‘linadi: 1. Ishning mohiyati bo‘yicha dalillar. 2. Shaxsiy argumentlar. Bunday bahslarni jalb qilishdan maqsad tinglovchiga hissiy ta’sir ko‘rsatishdir.

Nutqning yakuniy xulosasi har qanday nutqning muhim tarkibiy qismidir. Ishonchli va yorqin xulosa tinglovchilar xotirasida saqlanadi va yaxshi taassurot qoldiradi. Muvaffaqiyatsiz xulosa ba'zan yaxshi nutqni buzadi. Ma’ruzachi ba’zan belgilangan muddatda yakunlay olmay, shunchaki so‘zini kesib, so‘nggi so‘zini aytmasligi, nutqining oxirida tayyorgarlik ko‘rish uchun yetarli vaqt bo‘lmagani uchun kechirim so‘rashadi. Bu noto‘g‘ri uslub sanaladi.

“Nutqning oxiri, — deb yozadi A.F.Koni, — uni yaxlitligi, ya'ni boshlanishi bilan bog‘lanishi kerak. Yakun — butun nutqning qarori. Shunday bo‘lishi kerakki, tinglovchilar boshqa aytadigan hech narsa yo‘qligini tushunishadi”. (Kuznetsov, 2015)

Nutqning yakuniy qismining asosiy maqsadlarini quyidagicha belgilash mumkin:

1) ma'ruzada keltirilgan materialni umumlashtirish (jamlanma zxulosa). Ma'ruzachi asosiy qismning eng muhim nuqtalariga qaytishi va ularni eslatish uchun xulosa tuzishi kerak.

2) nutqdan olingan taassurotni kuchaytirish va uning asosiy qoidalarini tinglovchilar ongida mustahkamlash.

3) tinglovchilar oldiga aniq vazifalar qo‘yish va ularni amalga oshirish uchun psixologik platforma yaratish.

Xulosa tuzishning ba'zi usullari mavjud. Ular quyidagilar:

1. Asosiy muammolar va xulosalarni qisqacha takrorlash, inkor etish texnikasi.

2. Aytilganlarni umumlashtirish va vazifalarni belgilash.

3. Perspektivlarni ko‘rsatish usuli.
4. Tasviriy tugatish.
5. Shior-chaqiriq, agar u o‘z kayfiyatiga mos kelsa yoki unga zid bo‘lsa, tomoshabinga kuchli ta'sir qiladi.

So‘zlovchining so‘nggi so‘zlari tinglovchilarni harakatga keltirishi, ularni ruhlantirishi, faol faoliyatga chaqirishi kerak. Demak, materialni nutqning asosiy g‘oyasiga mos keladigan, ma'ruzachining niyatiga mos keladigan va unga o‘z maqsadiga erishishga yordam beradigan tarzda tartibga solish juda muhimdir. Qolaversa, ma’ruzachi o‘z vazifasini eng sodda, oqilona, minimal vaqt sarflagan holda bajara olishi kerak.

Qadimda buyuk notiqlari fikrlarni so‘zlarga ko‘chiradigan maxsus mexanizmni, ichki nutqni tashqi nutqqa o‘tkazishning batafsil va puxta o‘ylangan usulini ishlab chiqdilar. Bu mexanizm ritorik kanon deb ataladi.

Ritorik kanon (yunon tilidan “kanon”-qoida) – nutq asarini yaratishning g‘oyaviy va nutq texnologik sikli, “fikrdan so‘zga yo‘l”ni o‘rganish (nutq asarini yaratish va talaffuz qilish jarayoni). Bu muallifning mavzuni belgilash va uni ochib berish orqali o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlarini samarali hal etishini ta'minlaydigan nutq harakatlarining modeli hisoblanadi. Tarixning keng makonida ozmi-ko‘pmi o‘zgartirishlar bilan saqlanib qolgan qadimiy ritorik kanon nutq ustida ishlashning asosiy bosqichlari bo‘lgan ritorik harakatlar sxemasining besh qismdan iborat tarkibini belgilaydi.

1. Inventio — Ixtiro
2. Dispositio — joylashuv
3. Elocutio — ifoda
4. Memoria — xotira
5. Actio — harakat

Inventio (lotincha - ixtiro) — nutq yaratish va dastlabki tizimlashtirish san'ati. Notiqlikning birinchi kanoni ya’ni qonuni mavzu, uning tanlovi, muallifning pozitsiyasi, materiallar to‘plami va uni tizimlashtirishni o‘z ichiga oladi (Vasilieva, 2019). Bu nutq mazmuni ustida ish. Bu sxema nutq yoki turli ma’ruza matnlari uchun ham xuddi shunday qo‘llaniladi. Ixtiro nutq mazmunining "ixtirosi"ni nazarda tutadi: mavzuning birinchi rejasidan mazmunning to‘liq ko‘lamigacha. Ixtiro ma'ruzachini o‘zi tanlagan fanlar bo‘yicha o‘z bilimlarini tizimlashtirishga, uni boshqalarning hozirgi bilimlari bilan solishtirishga va ulardan qaysi biri va qaysi miqdorda mavzuda taqdim etilishi kerakligini aniqlashni qamrab oladi.

Muayyan nutqqa tayyorgarlik nutqning turiga qarab belgilanadi, nutq mavzusiga, ma'ruzachi oldida turgan maqsad va vazifalarga, uning individual xususiyatlariga, uning tinglovchilari tarkibiga bog‘liq.

Har qanday nutqqa tayyorgarlik nutq mavzusini aniqlashdan

boshlanadi. Ba'zan ma'lum bir mavzuda so‘zlashni taklif qilishadi, ya'ni nutq mavzusi beriladi. Bunday holda, ma'ruzachi uni aniqlashtirishi kerak. Biroq, ko‘pincha nutqning mavzusini notiqning o‘zi tanlashi mumkin. Ma'lum bir mavzuga qaraganda umumiy mavzuda nutqni shakllantirish qiyinroq. Muallifning niyati, pozitsiyasi, o‘z fikrini turli omillar: tafakkur tarzi, siyosiy qarashlari, hayotiy tajribasi, bilim darajasi, kasbi belgilaydi.

Mavzuni tanlagandan so‘ng uning sarlavhasi aniqlanadi. Sarlavha aniq, lo‘nda va iloji boricha qisqa bo‘lishi kerak. U nutqning mazmunini aks ettirishi va tinglovchilar e'tiborini jalb qilishi kerak. Qadimgi va zamonaviy notiqlikda tanlangan mavzular, ularning pozitsiyasi va material bilan ishlash uchun talablar ishlab chiqilgan. Ular quyidagilar:

• Mavzu nutq so‘zlanayotgan insonlar uchun qiziqarli va dolzarb bo‘lishi kerak, aks holda muallif va tinglovchilar o‘rtasida zarur aloqa paydo bo‘lmaydi. Har qanday notiq nutqining manzilini va tinglovchilarning kayfiyatini hisobga olishi kerak.

• Muallif nafaqat o‘zi yaxshi biladigan, balki boshqalarga qaraganda yaxshiroq tushunadigan mavzusini tanlashi kerak.

• Mavzu aniq, iloji bo‘lsa, lo‘nda, mazmunli va juda keng bo‘lmasligi kerak. Ushbu mavzu bo‘yicha muallifning pozitsiyasi ham aniq bo‘lishi kerak.

• Muallif o‘z maqsadini aniq bilishi, nutq mazmuni va tuzilishini unga bo‘ysundirishi kerak.

• Mavzu va uning muammolari fikr kurashi, polemika va turli nuqtai nazarlar kurashiga imkon bersa, yanada muvaffaqiyatli bo‘ladi.

• Sarlavhani yorqin, obrazli, esda qolarli va bir ifodada shakllantirish juda muhimdir.

Mavzu reja asosida tarkiblanadi. Tarkibdagi eng kichik mavzu mikromavzu deb ataladi. Bu matndagi paragrafga, ba'zan esa faqat bitta jumlaga teng. Mikromavzular yordamida umumiy matndagi semantik aloqalar tekshiriladi.

Ular odatda “mavzuni ochish” ga yordam beradi. “Mavzuni ochish” degani:

a) matn eng muhim materialni va berilgan savollarga javoblarni taqdim etish;

b) muallifning asosiy g‘oyasini tasdiqlash uchun yetarli miqdordagi faktlar keltirish;

v) mikromavzular unitilmagan holda muammoning turli tomonlariga to‘xtalib o‘tish;

d) og‘zaki yoki yozma nutq matni muallifning chuqur bilimidan dalolat berishi, keltirilgan faktlar esa haqiqatligini ko‘rsatib turishi.

Materiallar manbalari faktlar, dalillar, tanlangan mavzu va muallifning niyatiga mos keladigan hamda og‘zaki, yozma

ravishda nutq mazmunini yorituvchi voqea va rasmlardir. Material ikki guruhga bo‘linadi: 1) Muallifning o‘z tajribasidan (empirik), bevosita manbalardan olgan materiali; 2) Bilvosita olingan, boshqa manbalar tomonidan olingan material (ensiklopedik).

Empirik material quyidagi bilim manbalari, ularni to‘plash va saqlashning tegishli usullari bilan bog‘liq:

a) o‘tmish va hozirgi hayot tajribasi — muallif guvohi bo‘lgan va ishtirok etgan hamma narsa.

b) maxsus maqsadli kuzatishlar, so‘rovnomalar ularning natijalari qayd etiladi - yozib olinadi, kartalarga kiritiladi, kompyuter xotirasiga kiritiladi;

v) muallifning his-tuyg‘ulari va uning ichki dunyosi;

d) tasavvur, ya'ni ijodkorlik bilan olgan bilimlarga asoslangan yangi rasmlar, tasvirlar, loyihalarni aqliy yaratish.

Ensiklopedik materiallar qo‘lyozmalar, kitoblar, jurnallar, gazetalar, radio va televidenie dasturlari,internet rasmiy manbalari, muzeylar, ko‘rgazmalar va arxivlardan olinadi.

Qiyosiy material empirik materialni ensiklopedik materialga moslashtiradi. Muvaffaqiyatli nutq uchun tanlangan mavzu bo‘yicha adabiyotlarni o‘rganish, qiziqarli ma'lumotlarni topish, ishonchli faktlar, raqamlar va misollar to‘plash yetarli emas. Ushbu materialni qanday tartibga solish, qanday ketma-ketlikda taqdim etilishi ham juda muhim. “Inventa disponere” (ixtiro qilingan narsani tartibga solish) lozim. (Alieva, 2019)

Dispozitsiya (joylash) klassik tarzda xabarni tashkil qilish san'ati, ya'ni zamonaviy til bilan aytganda, kompozitsiya san'ati sifatida ta'riflanadi. Bu notiqlikning ikkinchi kanoni, unda nutqni qurish va asar kompozitsiyasi bo‘yicha tavsiyalar mavjud. Kompozitsiya haqida “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da quyidagicha izoh beriladi: Kompozitsiya (lotincha compositio) — 1. Adabiy asar, san’at asari qismlarining tuzilishi, joylashishi va o‘zaro munosabati, ularning qo‘shilib ketishi, qo‘shilgan yaxlitligi. 2. Tarkibiy qismlari mazmunan o‘zaro bog‘lanib, birlik tashkil etgan badiiy asar, musiqa yoki rassomlik asari.

Bular rejaning birinchi qoralamalari, nutqning turi va janrini tanlash, kirish, asosiy qism va yakunning chegaralarini belgilaydi. Muallif oldida bir qancha savollar tug‘ilishi muqarrar: nutqni qanday so‘zlar bilan boshlash, suhbatni qanday davom ettirish, suhbatni qanday tugatish, nutqni qanday yakunlash, tinglovchilar e’tiborini qozonish va uni oxirigacha saqlash. Shuning uchun nutq kompozitsiyasiga katta mas'uliyat bilan yondashish kerak.

Notiqlik nazariyasida nutq tarkibi deganda nutqning tuzilishi, alohida qismlarning o‘zaro munosabati va har bir bo‘lakning butun nutqqa yaxlit bir butun sifatida munosabati tushuniladi. “Tarkib” so‘zi bilan bir qatorda “qurilish, tuzish” ma’nosida o‘xshash so‘zlar ham qo‘llaniladi. Nutqni to‘g‘ri tuzish kerak. Ammo ba'zan reja

so‘zlovchini cheklaydi va improvizatsiya uchun joy bermaydi. Improvizatsiya - bu alohida qobiliyat. Ko‘pgina ma'ruzachilar nutq rejasini tuzib, to‘liq matnni yozmaydilar, ular uni improvizatsiya qiladilar va bu holda reja ularga yordam beradi: u ma'ruzachiga ko‘maklashadi, unga mo‘ljallangan yo‘ldan adashishiga yoki boshqa mavzuga o‘tib ketishga yo‘l qo‘ymaydi.

Ifoda (lotincha Elocutio) -an'anaviy notiqlikning uchinchi bo‘limini tashkil etuvchi fikrdan so‘zgacha bo‘lgan uchinchi bosqich. “Ornare verbis” (so‘zlar bilan bezash) - fikrni og‘zaki shakllantirish, nutqning o‘zgarishi, nutqning maqsadi, uning ixtirosi va ma'lum bir tartibda mazmunini haqiqiy matnga joylashtirish. Ushbu bosqichda fikrlarning umumiyligi, nutqning semantik doirasi og‘zaki ifoda oladi. Notiqlikning bu qismi bezak deb ham ataladi.

Elocutio quyidagi kategoriyalarni qamrab oladi:

— tegishli til vositalarini tanlash;

— grammatik to‘g‘riligi;

— fikrning aniqligi;

— ifoda go‘zalligi.

Qadimgi notiqlikning bu bo‘limi adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid sohasi, stilistika va nutq madaniyati bilan o‘sib, birlashdi. Ushbu bo‘limning ko‘lami katta, u mavzu tanlashdan boshlanadi va ma'ruzachi nutqdan so‘ng o‘zining muvaffaqiyat va kamchiliklarini umumlashtirganda tugaydi.

Ritorikaning oxirgi bosqichi — accio (yunoncha - aktyor) nutqning teatrlashtirilgan ijrosi bo‘lib, nutq nafaqat talaffuz qilinadi, balki imo-ishora, mimika va harakatlardan to‘g‘ri foydalanish bilan ham ijro etiladi. Ba'zi adabiyotlarda boshqa bo‘lim — memorio (yodlash) mavjud bo‘lib, unda nafaqat tayyorlangan matnni yodlash, ma'ruzachiga nutqni improvizatsiya qilishda yordam sifatida xizmat qiluvchi konspekt va kartochkalarni tayyorlash usullari tavsiya etilgan. Zamonaviy sharoitlar uchun ikkinchisining ahamiyati katta emas, chunki tinglovchilar yozma matndan gapiradigan ma'ruzachilarni yoqtirmaydilar.

Muallif ma’lum bir mavzuga to‘xtalib, material to‘plab, nutqining rejasi va kompozitsiyasi haqida fikr yuritar ekan, lingvistik ifoda vositalarini ham to‘playdi; g‘oyalar va materiallar tasodifan yoki maqsadli qidiruvda, o‘qiyotganda yoki lug‘atlarda, mos keladigan so‘zning o‘zi xotiraga kelganida topiladi. U yozuvchilar va notiqlardan saboq oladi, gazeta sahifalarida muvaffaqiyatli tasvirlar va stilistik figuralarni topadi.

Nutqni lingvistik loyihalashning birinchi yo‘nalishi — vositalarni tanlash; bu tanlovda muallif yaqinlashib kelayotgan nutqning kommunikativ maqsadini boshqaradi, faqat fikrga, niyatga mos keladigan, tinglovchilarga tushunarli bo‘lgan, qiziqishini uyg‘otadigan, his-tuyg‘ulariga ta'sir qiladigan so‘zni

oladi.

Ikkinchisi — iboralar, jumlalar, matn qismlari, butun matn qurilishi.

Uchinchisi uslub: ma'lum bir holatda yagona mumkin bo'lgan stilistik kalitni aniqlash va tilning tegishli vositalarini tanlash.

To'rtinchi qator — majoziy vositalardan foydalanish.

Beshinchidan — tayyorlangan matnni takomillashtirish: uni nutq madaniyati, mantiqiy va matn ichidagi aloqalar talablari nuqtai nazaridan tekshirish.

Oltinchisi — og'zaki ifodalilik, intonatsiya, turish, imo-ishoralar, sahnada ijroga ruhiy tayyorgarlik.

Yakuniy bosqich - bu nazorat va baholash: har bir kishi o'zi uchun qat'iy hakam. Notiqlik so'zlovchidan hamisha yuksak umumiy madaniyat va tilshunoslik mahoratini talab qilgan. Sivilizatsiyalashgan xalqlarning notiqlik va yozuvchilik tajribasi bizga bir nechta umumiy talablarni shakllantirish imkonini beradi, ularga rioya qilish bizga aniq matn va nutqlarni namunali deb baholash imkonini beradi. Ular quyidagilar:

1) Notiqlikda e'tiborga olinadigan birinchi mezon nutq mazmunidir.

2) Axloqiy-baholovchi (etos): nutq haqiqatga mos bo'lishi, ezgu maqsadlarni ko'zlashi, ezgulikka xizmat qilishi, muloqot ishtirokchilarini – tinglovchilarni, o'quvchilarni, shuningdek, muallifni ma'naviy boyitishi kerak.

3) Nutqning mantiqiyligi.

4) lingvistik to'g'rilik (adabiy til me'yorlarini bilish).

5) Nutqning aniqligi.

6) Nutq madaniyatining eng oliy talabi uning ifodaliligidir.

Barcha tayyorgarlik bosqichlari ehtiyotkorlik bilan yashirin bo'lishi kerak. Yuqoridagi qoidalar va usullar faqat nutqqa tayyorgarlik bo'lib, hal qiluvchi daqiqa — natija muvaffaqiyati ko'plab omillarga bog'liq:

1) so'zlovchining shaxsiyati, malakasi, madaniyati, o'zini tutish qobiliyatidan;

2) o'qitishning barcha bosqichlarining sifati - mazmuni, tarkibi va tili bo'yicha;

3) badiiylikdan, ijro tayyorgarligidan.

Notiqlik mahoratining yuksak namoyon bo'lishi, notiqlik nutqi ta'sirchanligining eng muhim sharti tinglovchilar bilan muloqotdir. Bu har bir notiqning orzusi. Axir, nutq tinglash uchun so'zlanadi. Psixologlarning fikriga ko'ra, aloqa - bu ma'ruzachi va tinglovchilarning umumiy ruhiy holati, bu ma'ruzachi va tinglovchilar o'rtasidagi o'zaro tushunishdir.

Olimlar ma'ruzachi va tinglovchilarning birgalikdagi aqliy faoliyatini intellektual empatiya deb atashadi. Kontaktning paydo

bo‘lishi uchun hissiy empatiya ham muhimdir, ya'ni, ma'ruzachi va tinglovchilar xuddi shunday his-tuyg‘ularni boshdan kechirishlari kerak. Ma'ruzachi va tinglovchilar o‘rtasida o‘zaro tushunish paydo bo‘lishi uchun tinglovchilarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish va ularni teng muloqot sheriklari sifatida tan olish kerak.

4. Xulosa va natijalar

Demak, klassik ritorik kanon besh bosqichni o‘z ichiga oladi: ixtiro (mazmunni ixtiro qilish), dispozitio (materialni tartibga solish), nutq (og‘zaki shakllantirish), xotira (esda saqlash) va harakat (talaffuz). Bu barcha bosqichlar so‘zlovchi jurnalistlar uchun dolzarbdir, lekin yozuvchilar uchun oxirgi ikki bosqich unchalik ahamiyatli emas. Jamoatchilik bilan aloqalar bilan bog‘liq holda, ritorik kanon bosqichlarining ahamiyati PR matnlarining janrlariga va jamoatchilik bilan aloqalar bo‘yicha mutaxassisning ish turiga bog‘liq. Umuman olganda, kopirayter uchun dastlabki uch bosqich muhimroq, deb aytishimiz mumkin, nutq muallifi uchun xotira va harakat birinchi o‘ringa chiqadi, ikkinchisi asosiy komponent hisoblanadi.

Ko‘rinib turibdiki, printsipial jihatdan ritorik kanondan tashqarida matn tuzib bo‘lmaydi, lekin ko‘pincha na jurnalistlar, na PR mutaxassislari o‘zlarining amaliy faoliyatida ritorik kanonning qanday elementlari va usullaridan foydalanishlari haqida tasavvurga ega emaslar. Shu sababli, hozirgi va kelajakdagi mutaxassislarga uni qo‘llashning asosiy tamoyillarini o‘rgatish, ularga texnikani ochishning o‘ziga xos texnologiyasini ko‘rsatish kerak.

Biz muloqot psixologiyasini hisobga olishimiz kerak. Biz nutqni tinglamaymiz, biz bilan so‘zlashayotgan insonni tinglaymiz. Biz unga emas, ularga gapirmaymiz, balki ular bilan gaplashamiz.

Adabiyotlar

Babayeva, D.R. (2018). Nutq o‘stirish nazariyasi va metodikasi. Darslik. Taschkent. Barkamol fayz media. 432.

Israil, M.I.; Tashmuxamedova, L.I. (2019). Notiqlik san’ati. O‘quv qo‘llanma. Taschkent. Noshir nashriyoti. 152.

O‘zbek tilining izohli lug‘ati.II jild. (2006). Taschkent. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 396.

Qo‘ng‘urov, R.; Begmatov, E.; Tojiyev, Yo. (1992). Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Taschkent. O‘qituvchi. 197.

Shomaqsudova, S.X.; Israil M.I. (2018). OAVda yozma matn. Nutq va munozara. O‘quv qo‘llanma. Taschkent. Iqtisod-moliya. 180.

Sitseron. (2015). Notiqlik san’ati. Taschkent. Yangi asr avlod. 480.

Toshaliyev, I. E.; Abdusattorov R. (2006). Ommaviy axborot vositalarning tili va uslubi. Taschkent. Universitet. 248.

Алиева, С.А. (2019). Риторика: наука и искусство. Электронное пособие ФГБОУ ВО Дагестанский государственный университет. Махачкала. URL: https://eor.dgu.ru/lectures_f Дата обращения: 13.02.2025.

Анисимова, Т.В.; Гимпельсон Е.Г. (2002). Современная деловая риторика: учебное пособие. Москва. Московский психолого-социальный институт. Воронеж. Изд-во НПО «МОДЭК». 432.

Анненкова, И.В. (2005). Риторика для журналистов. Историко-культурный, теоретический и практический аспекты: Учебное пособие с приложениями. Москва. 161.

Аннушкин, В.И. (2014). Культура речи и риторика в составе речеведческих дисциплин и современной речевой практике. Экология языка и коммуникативная практика. № 1. 14-24.

Береговская, Э.М.; Верже, Ж.-М. (2000). Занятная риторика. Москва. Языки славянской культуры. 152.

Бредемайер, К. (2012). Черная риторика: Власть и магия слова. Пер. с нем. 10-е изд. Москва. Альпина Паблишер. 184.

Васильев, Л.Г. (2018). Изобретение сообщения (inventio): рекомендации к учебному курсу по публичному выступлению. В сборнике: Научные труды Калужского государственного университета имени К.Э. Циолковского. Материалы докладов гуманитарных секций региональной университетской научно-практической конференции. Сер. Гуманитарные науки. 407-415.

Джуракулова, Г.Ш. (2023). Развитие современного ораторского искусства. Пенза. Международный центр научного сотрудничества “Наука и просвещение”. Актуальные вопросы современных научных исследований. Сборник статей IV Международной научно-практической конференции, 10.05.2023. 176-177.

Изотов, В.П. (2016). Роль риторического канона в журналистском дискурсе и дискурсе PR. Орел. Ученые записки Орловского государственного университета. №4 (81). 146-147.

Изотов, В.П. (2002). Методические рекомендации по курсу «Речевое воздействие» (для студентов 2 курса отделения журналистики). Орёл. 21.

Изотов, В.П.; Изотов В.В. (2010). Риторика и связи с общественностью. Орёл. 59.

Кузнецов, П.А. (2014). А.Ф. Кони о судебном красноречии и становлении юридического образования. Москва. РАНХиГС. Теоретические и прикладные вопросы экономики и сферы услуг. №8(2). 82-84.

Никитин Олег Викторович (2016). Риторика — это наука будущего. Филология и человек, (4), 86-96.

Орлов, Г.М.; Игнатьева, О.А.; Васин, А.Г.; Низомутдинов Б.А. (2021). Современные методы обработки и анализа данных. СПб. Университет ИТМО, 147.

Пряхин М.Н. (1996). О стратегии журналистского образования. Москва. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Литературоведение. Журналистика», № 1. 103-110.

Смелкова, З.С.; Ассуирова, Л.В.; Савова, М.Р.; Сальникова О.А. (2003). Риторические основы журналистики. Работа над жанрами газеты. Учебное пособие. Москва. 218.

Таранов П.С. (2002). Искусство риторики. Универсальное пособие для умения говорить красиво и убедительно. Москва.

Широких И.А. (2018). Инаугурационная речь как образчик публичного политического выступления. Барнаул. Языки и литература в поликультурном пространстве.

Muallif haqida:
DJURAKULOVA Gulnoza Shavkatovna – O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti (PhD), djurakulovagulnoza5@gmail.com

ЗНАЧЕНИЕ РИТОРИЧЕСКИХ КАНОНОВ В РЕЧИ

Аннотация: В статье анализируются древние риторические каноны, состоящие из пяти частей, составляющих схему риторических действий, являющихся основными этапами речевой работы. Описан специальный механизм перевода мысли в слова, сформированы подробные и продуманные способы перевода внутренней речи во внешнюю, идейно-технологический цикл создания речи, механизмы обучения «пути от мысли к слову». Обсуждаются структура речи, введение, основная часть, значение заключения в речи, композиция речи, ее формирование, индивидуальный подход к ней. В статье рассмотрены: методы подачи систематического материала: хронологический (или исторический) метод, концентрический метод, метод пошагового построения, метод аналогии, дедуктивный и индуктивный методы темы, закон тождества, закон противоречия, закон исключения, обоснование важности следования законам логики при подготовке речи.
Ключевые слова: речь, красноречие, риторический канон, изобретение, аранжировка, выражение, память, действие.

Об авторе:
ДЖУРАКУЛОВА Гульноза Шавкатовна – доцент кафедры узбекского языка и литературы Университета журналистики и массовых коммуникаций Узбекистана (PhD), djurakulovagulnoza5@gmail.com

THE MEANING OF RHETORICAL CANONS IN SPEECH

Abstract: The article analyzes ancient rhetorical canons, consisting of five parts that make up a scheme of rhetorical actions, which are the main stages of speech work. A special mechanism for translating thoughts into words is described, detailed and thoughtful ways of translating internal speech into external speech, an ideological and technological cycle of creating speech, and mechanisms for teaching the “path from thought to word” are formed. . The structure of the speech, the introduction, the main part, the meaning of the conclusion in the speech, the composition of the speech, its formation, and an individual approach to it are discussed. The article discusses: methods of presenting systematic material: chronological (or historical) method, concentric method, method of step-by-step construction, method of analogy, deductive and inductive methods of the topic, law of identity, law of contradiction. , the law of exception, justification for the importance of following the laws of logic when preparing a speech.
Keywords: speech, eloquence, rhetorical canon, inventio, dispositio, elocutio, memoria, actio.

About the author:
DJURAKULOVA Gulnoza Shavkatovna – Associate Professor V.B. Department of Uzbek Language and Literature, University of Journalism and Mass Communications of Uzbekistan, (PhD),
djurakulovagulnoza5@gmail.com